

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА РОЗВИТКОМ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1920-1930)

Останнім часом виняткове і звичайне, конкретне і загальне в краєзнавстві та його розвиток у 1920-1930 роки в Україні стали темами-улюбленицями для вітчизняних дослідників історії краєзнавчої справи. Науковці зібрали масу фактографічного матеріалу, проаналізували події краєзнавчого руху в контексті епохи, виявили мотиви та лінії його соціальної детермінації.

Важливим джерелом інформації про основні тенденції розвитку українського краєзнавства у 1920-і – початок 1930-х рр. слугує часопис УКК-“Краєзнавство” (1927-1930). Зростання його популярності було викликано як загальними умовами іманентного розвитку науки, так і умовами життя суспільства. То був час переосмислення світоглядних, гносеологічних, методологічних настанов у науці, що, власне, означало кризу, але не крах існуючої парадигми знань. Це призвело до захоплення вчених конкретними, локальними студіями. Краєзнавство стає нішею, яку зайняли і в якій змогли на деякий час ще “затриматися” прихильники і продовжувачі старих наукових традицій. Таких знаходимо і зпоміж автури часопису “Краєзнавство”: В.Гериневич, В.Кравченко, С.Рудницький та ін. Витіснення в краєзнавство висококваліфікованих античників і медієвістів, сходознавців і мовознавців, етнографів та археологів, географів і біологів доби імператорських університетів принесли йому високий професіоналізм, з одного боку, а з іншого – тугу за втраченою гармонією на тлі модерних течій у культурі¹. Цей інтелектуальний фонд “золотого десятиліття” краєзнавства стає для нього детермінантом збереження традицій колишнього поля свідомості, системи цінностей, культури. Пізніше, в епоху чітко регламентованих приписів відносно розвитку науки, “не вписуючись у рамки вироблених настанов у процесі боротьби за чистоту марксистсько-ленінської теорії, ці вчені стали об’єктом ідеологічного та фізичного розгромів, оскільки розгрому теоретичного, по суті, не було.

Роботи журналу “Краєзнавство” демонструють дотримання представниками “старого”, за висловом А. Козаченка², краєзнавства традиційних форм і методів подачі краєзнавчого матеріалу, навіть якщо тематика дописів була гостроактуальною для моменту³, їх методологічною основою ставали ідеї позитивізму і неопозитивізму, мальтузіанства і неомальтузіанства, теорії анімізму Дж. Фрейзера і соціологічної школи Е. Дюркгейма. Натомість провідники “нового” краєзнавства керувалися ідеями марксизму, звольгаризовуючи їх до примітивної простоти

звучання про непотрібність радянській науці “чистої науки”, про важливість і першочерговість для неї таких краєзнавчих розвідок, які мали б прикладний сенс⁴.

Аналіз того, що зроблено в умовах “іншого” суспільства й “іншої” науки, у міру зростання авторитету марксистської методології спочатку просто негативно сприймався, а згодом усіяло переслідувався. В умовах тоталітаризації суспільства першочергове значення для дослідницького викладу набуло урахування не об’єктивного слова науки, а ставлення до нього з боку владних структур. Спотворене соціологізування краєзнавства відштовхнуло багатьох учених від конструювання нових теоретичних і методологічних схем.

Для розвитку краєзнавства характерними стають консервація старих, попередніх принципів у проведенні наукових досліджень і викладі їх результатів, а через неї й конструювання нового знання, бо останнє – це якісно нове продовження вже існуючого, навіть тоді, коли заперечує попередню сутнісну ідейну основу історичних фактів, закономірностей та теорій. У подібній ситуації роль краєзнавства визначається його деструктивною й інтегративною функціями водночас, бо воно підтримувало існування старої та нової традицій у краєзнавчих дослідженнях, а також парадигмальною функцією, оскільки певною мірою сприяло виробленню зразка загальної схеми знання.

При осмисленні внутрішньої детермінації розвитку краєзнавства важливо пам’ятати про неоднозначну теоретичну та методологічну реакції в ньому на виклик ззовні. Зовнішні спонукання, що вплинули на зміст краєзнавства в 1920-30-і рр., були наслідком нових культурних реалій, стилю мислення. Під впливом позитивізму стверджується фрагментаризація об’єкту наукових досліджень. В умовах ускладнення процесу теоретичної побудови цілісного світогляду окремі науки розвиваються в межах того, що могло бути отримано через вивчення вузького фрагменту середовища. Пізнавальний процес диференціюється, стаючи вузькішим і глибшим. Але досягнути, пояснити, осмислити частину без співвідношення з цілим неможливо. На осі диференційованого загального й узагальненого конкретного розвивається краєзнавство.

Якщо за логічною схемою розгортання науки краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження, то через постачання суспільством завдань науці соціальне значуща проблематика в цей час все більше наповнюється

питаннями конкретними, локальними. Цей діалог – суперечність між внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку краєзнавства й визначив характер і обсяг краєзнавчих розвідок 1920-30-х років.

Вони такі ж багатоаспектні як і об'єкт, якому їх присвячено. Обмежимо цю множинність оглядом тих творів друку, які проливають світло на ставлення авторів статей до краєзнавства. Їх можна систематизувати за ракурсом подачі матеріалу. Це – проблематико-тематичні, конкретні історичні, географічні, мовно-діалектологічні, бібліографічні, статистичні та інші галузеві, комплексні роботи.

Отже, поширеними були проблематико-тематичні розробки, які акцентували увагу на причинно-наслідкових зв'язках між змістом і формою, умовами існування краєзнавства, на поясненні обставин його функціонування тощо. Зустрічаються роботи, які намагаються висвітлити особливості, проблематику окремих галузей знань, що складають краєзнавство в цілому, і конкретно взятих. У таких дослідженнях мають місце проникнення у внутрішні закономірності виникнення міжгалузевих, внутрігалузевих форм, прийоми їх подачі, розкриття ними реальності. Помітний масив серед них займають загальні історично-оглядові роботи, які, залучаючи здобутки бібліографічних, статистичних спостережень, архівні матеріали, епістолярну спадщину, оперуючи відповідною літературою, намагаються написати історію розвитку краю в цілому і в окремі хронологічні періоди його буття. У таких працях бібліографічна описовість поєднується з аналізом джерельного матеріалу, увагою до діячів краєзнавства й супроводжується окремими історичними, історіографічними висновками. Розповсюдженим видом краєзнавчих студій є тематичний статистичний опис краю. Така первинна форма викладу результатів його вивчення успішно практикується в досліджуваній проміжок часу. З'являються й фольклористичні, мовно-діалектологічні краєзнавчі студіювання, які актуалізують сприйняття мови, епіки як вияву багатьох часово-просторових пластів дійсності, що діалогізують між собою. Географічні регіональні вивчення торкалися економічних, фізичних особливостей краю на фоні загальності функціонування регіону, країни, їх історії. І наостанок – про комплексний вид дослідницьких робіт із краєзнавства, які складають найменшу частку від усієї кількості краєзнавчих розробок. У центрі уваги їх авторів всебічне вивчення краю із застосуванням якнайширших методів і методик. Вони відрізняються своєю полімерністю, тобто багатоскладовістю відображення зовнішніх і внутрішніх умов існування об'єкта, який вивчається, прийомів та підходів до викладу фактів.

Із погляду методології наукового пізнання для майже абсолютної більшості краєзнавчих розробок цього часу, у тому числі й для видрукованих у часописі "Краєзнавство", характерним є раціональне й інтенціональне

пояснення при розкритті теми. Вони не є інваріантними за власною природою та за способом конструкції логічних умовиводів їх авторів. Узагальнивши спостереження за краєзнавчою книжковою продукцією (у т.ч. й краєзнавчою періодикою) в Україні доби перших десятиліть радянської влади, виділимо такі види об'єктивних та інтерсуб'єктивних пояснень. По-перше, оглядовий, оцінковий або оглядово-оцінковий описи, за яких констатується факт, подія, явище, процес, дається абсолютна чи порівняльна цінність їх для краєзнавчого руху, культури, життя суспільства, держави. По-друге, аналітичні пояснення, які розгортаються на основі поверхневих генетичних зв'язків між окремими краєзнавчими фактами, подіями, явищами і процесами, що аргументуються й інтерпретуються в межах логічних реляцій. По-третє, що зустрічається дуже рідко, синтетичні пояснення, коли автори краєзнавчих розробок на основі глибокого і всебічного аналізу фактажу окремих аспектів краєзнавства шляхом абстрагування й узагальнення трансформують їх у площину теорії і методу. Не наважимося стверджувати, що дослідники віддавали перевагу одному з видів пояснень. У цьому відношенні їх роботи, як правило, носили змішаний або комбінований характер. Це залежало від цілей автора та методів, які обиралися для їх досягнення, предметної особливості кожного своєрідного вивчення.

У цілому для краєзнавчих робіт досліджуваного періоду в Україні характерними є констатація біографічних, хронологічних, бібліографічних, статистичних й інших фактів, описовість, ілюстративність. Існування подібної тенденції у краєзнавстві було виявом закономірностей його розвитку.

Методика краєзнавчих досліджень у двадцяті роки під впливом міждисциплінарного статусу самої науки розширюється. Загальнонаукові методи пізнання надавали можливість проникнути в діалектику розвитку і функціонування краєзнавства як системного утворення, побачити в кожному конкретному прояві його існування загальність даності. Для раціональної організації досліджень історичного фактичного матеріалу науковці вдавалися до історичних методів, для мовно-діалектологічних шукань – до філологічних; для спостережень за впливом краєзнавства на особу і суспільство – до соціологічних, психологічних; для проведення кількісних аналізів у галузях економічної географії – статистичних і т. д. Спеціально розробленої методики проведення краєзнавчих розробок на той час не існувало. Визнаємо обмаль практичних результатів у цій царині й у сучасному краєзнавстві.

Предмет будь-якої науки являє собою складно організовану функціональну систему. Необхідною вимогою до розгляду предмету є сприйняття його як єдиного комплексу методів фіксації суб'єктивних думок і об'єктивного положення його підсистем та теоретичного пояснення їх взаємозв'язку, взаємодії. Наукове знання про струк-

турні особливості науки, умови і фактори оптимізації її розвитку, утверджуючи створені дослідниками специфічний категоріальний апарат та "опорні" точки мислення, визначає пошук проблем, необхідних для вирішення, підхід до їх розробок, керує всіма "кроками" дослідника від постановки задач до розгортання цілісної інтерпретації отриманих емпіричних даних і складання рекомендацій на майбутнє для власного "збагачення". Одержання подібного наукового знання пролягає через осмислене прочитання предмета науки. Враховуючи вищезазначене, на основі історіографії краєзнавства, "зчитаємо" його предмет у час, досліджуваний нами.

По-перше, це виявлення закономірностей існування краєзнавства як руху, індивідуального і колективного авторства у ньому. Дослідити їх взаємозумовленість, апелюючи до психології творчості, означало вирішити питання про його природу. По-друге, це розкриття взаємозалежностей між регіональними і загальними (у територіальному відношенні) студіями та соціальними, науковими потребами, замовленнями на них. Якщо вбачати у перших основний засновок формування других, актуальними стають питання техніки "сплаву" фрагментарного і повного та теорії будовання його наукової, естетичної перцепції. По-третє, відкриття закономірностей та особливостей міжзв'язку природничих, гуманітарних наук у дослідницькій схемі "простір – особа, соціум – час". Отже, виявлення і вивчення міждисциплінарного діалогу понять, принципів, закономірностей зв'язків і властивостей об'єктів конкретних наукових галузей краєзнавства і складало його предмет.

Відомий наукознавець Дж. Д. Бернал зазначає, що 20-30-і роки ХХ століття були часом промислової науки, ерою науково-дослідницьких лабораторій, розширенням факультетів при університетах і нових науково-дослідницьких інститутах⁵. Наука, вступивши в тісний зв'язок із системою матеріального виробництва, безумовно, викликала зміни в культурі, частиною якої є сама⁶. Співпраця науки з економікою вела до інв'юїції в першій на економічні потреби суспільства. Цим пояснюється потіснення історичного краєзнавчого виду економічним, фізико-географічним.

"Вибух наукової творчості"⁷, як охарактеризував розвиток науки в перші десятиліття ХХ ст. В. Вернадський, супроводжувався пошуком нових організаційних форм⁸. Головною вимогою до них у результаті диференціації в науці і науки є вимога колективності дослідження⁹. Наукова діяльність з індивідуальної в своїй основі поступово перетворюється на колективну¹⁰. Головним аргументом адептів нових ідей колективної організації науки стала можливість більш зрілого використання її кадрового потенціалу. Індивіда і колектив у науці варто сприймати як взаємозалежну єдність. Як зазначав Ю. Меженко, особистість лише тоді може творити, коли визнає свою самість, незалежність від колективу, але,

разом з цим, відчуває й свою спорідненість з ним¹¹. Творчий індивід прагне захистити своє "Я" від постійно діючої нівеляційної сили загалу¹². Самозаглиблюючись, самоідентифікуючись, самореалізуючись, особистість вдається до активних самостійних творчих спроб у колективі розв'язувати співвідношення емоцій і рацій у пізнанні, сконцентрувати абстракцію, забстрагувати факт.

Панівною формою роботи в краєзнавстві стала колективна. Час краєзнавців-одинаків минув. Маємо відзначити зростання кількості краєзнавчих об'єднань, розмаїття їх форм, масштабів і змісту роботи, що було відстежено у роботі М. Криворотченка¹³.

Кількісні зміни актуалізували питання якісного росту організації краєзнавчої справи і, в першу чергу, можливість згуртування краєзнавців навколо єдиного координаційного, методичного, наукового центру певної одиниці адміністративно-територіального, історичного, географічного поділів країни. Через з'їзди і конференції, наради і пленуми учасників краєзнавчого руху відбувається оформлення центральних бюро краєзнавства Росії (1921 р.), Білорусі (1923 р.), Комі-Зарай (1922 р.), Карелії (1928 р.), товариств краєзнавців Адигеї (1925 р.), Чечні (1928 р.), Кабінету краєзнавства Кабардино-Балкарії (1926 р.), Комітету краєзнавства України (1925 р.), об'єднань початків деінде.

Вивчаючи історію їх діяльності, відзначаємо схожість дій, заходів, які є результатом усвідомленого пошуку найоптимальніших варіантів комунікації краєзнавчих сил, що виводить їх на шлях створення власного періодичного видання. Так з'являються "Краеведение", "Известия ЦБ краеведения" (Росія), "Наш край" (Білорусь), "Бурятведческий сборник" (Бурятія), "Вестник Маньчжурии" (Маньчжурія), "Краєзнавство" (Україна) та інші журнали, які на тлі багатоманіття періодики з краєзнавчими матеріалами стали адресою центральних осередків краєзнавців певного регіону. Оперативність, регулярність друку, різнохарактерність змісту, тематики були важливим підґрунтям залучення до об'єднання краєзнавців у межах своєї читацької аудиторії.

Питання створення найдієздатнішої системи організації краєзнавчого руху в Україні зайняли провідне місце на шпальтах передовиць часопису у виконанні К. Дубняка, Д. Зайцева, М. Криворотченка, М. Левицького, О. Янати, його спеціального розділу ("Життя краєзнавчих організацій"), звітів Українського комітету краєзнавства¹⁴. Особливістю зорганізування краєзнавчої роботи на місцях є "принцип асоціативності інститутів", що ставив за мету об'єднання всіх установ, закладів, наукових робітників певної галузі краєзнавства під егідою профільних інститутів¹⁵. Неабиякого значення набуло питання співпраці аматорських і наукових краєзнавчих центрів, яке також неодноразово порушувалось у журнальних, публікаціях¹⁶.

Підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що всі науково-дослідні інститути, громадські об'єднання, які утворили організаційну сітку функціонування краєзнавства, потрібно сприймати не як окремих, ізольованих акт, а як частку всієї наукової мережі¹⁷. Те, що превалюючою формою проведення наукових пошуків стає колективна, не можна зводити лише до пояснень одержавленням науки, її вузькотематичністю чи міждисциплінарністю. На нашу думку, існувала ще й екзистенційна причина, яка вимагала колективності в науковій роботі: безкінечна необмеженість (особливо в галузі краєзнавства) творчого пошуку індивідуума породжувала бажання позбавитися цієї свободи, щоб мати можливість повернутися до спільної творчості і відчути себе причетним до життя соціуму і буття духовного світу в середовищі рівних собі за фахом і інтересами.

Створення логічної можливості появи ідеї всебічного локального наукового дослідження батьківщини стало не єдиною умовою для розвитку краєзнавства на початку ХХ століття. Для цього потрібен ще й "прогрес громадської самосвідомості, з високим рівнем національної освіти"¹⁸, пробуджена національна самосвідомість, яка вимагала б подібних знань для самовизначення¹⁹.

Творення нової культури на початку радянської доби гартувалося в атмосфері протесту проти попередніх культурних норм і форм, які духовно були пов'язані з універсальними людськими цінностями, а ідеологічно руйнували почуття національної єдності. Українська революція 1917-1919 рр., політика коренізації – українізація сприяли піднесенню національного самоусвідомлення, громадської та особистої самосвідомості. Шлях до них проходив через пізнання і зрозуміння могутнього історичного пласту буття своїх Батьківщини та батьківщини. Торування цього шляху забезпечувалося науковими та освітніми, громадськими установами, розмаїтим вільним розвитком літератури та мистецтва. За нових духовно-моральних і політичних реалій індивід дедалі більше саморефлексує. Свідомість "Я" існує постійно в співвідношенні з минулим. Інтерес до нього веде до ствердження теперішнього і майбутнього. Особистість акумулює цінності минулого в сьогоденні на основі свого світосприйняття, світогляду, через історичні ремінісценції колишнього, виявлення витоків характеру, з'ясування причин прагнення людини відшукати себе у соціальному перебігу подій та усвідомлення місцевого забарвлення коренів "Я"²⁰. Екзистенціальна інтерпретація історичного знання у 20-і – на початку 30-х рр. роки знайшла втілення в антропологічних та соціологічних, демографічних та етнографічних, інших історико-краєзнавчих дослідженнях, для яких властиві пріоритети пояснення розуміння, тлумачення результатів пізнання в межах нової культури. Конститутивне ставлення до філософських, соціологічних трактувань історії було привласнене

і опосередковане, наприклад, і через тексти, які ми зустрічаємо у періодичному органі УКК²¹.

Особливістю розвитку культури протесту проти обмеженого національного духовного розвитку людини і українських земель в умовах імперії є те, що через деякий час вона повертається до тих настанов, проти яких спочатку виступає. Звільнена свідомість індивіда * не витримує трансформацій культури, які руйнують підвалини її саморозвитку. Нова система цінностей теж не містила потрібної для вільної творчості свободи. Особа втрачає можливість вільно передавати здобутки власної рефлексії, набуваючи спочатку тоталітарних синдрому, свідомості і вже потім отримуючи тоталітарну культуру. Контроль і управління наукою ведуть до монополізації державою всіх засобів і форм її життя. В науці виокремлюється та традиція, яка найповніше відповідає потребам держави, котрі ідеологічно легітимізуються. Всі інші напрямки, тенденції, що не відповідають державному канону, оголошуються реакційними. Через це краєзнавство переважною мірою наприкінці 20-х років стає географічним, через свободу в ньому в 30-і роки його репресують.

Журнал "Краєзнавство" слугує важливим інформантом про стан краєзнавчої термінології у свій час, зокрема про ступінь інтерпретаторських розробок її основних понять: краєзнавство і край.

Дописувачами часопису "Краєзнавство" так і не було зроблено спроби визначитися, домовитися між собою про трактування змісту поняття "край", хоча при оперуванні ним вочевидь присутня орієнтація на його територіальні параметри як визначальний момент тлумачення.

Наполегливі шукання відповіді на питання: "Що таке краєзнавство?" – носять переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з'їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та журналів, при цьому мало відображаючись на практиці²².

Пошуки відповіді на питання у 1920-х – на початку 1930-х рр. яскраво відобразилися на сторінках журналу УКК. Аналізуючи його тексти, можна визначити декілька варіантів відповідей на нього, які не є новим витвором в історіографії: 1) наука, що об'єднує природничі, гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного, історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук; 2) особлива методична дисципліна; 3) науково-педагогічний наочний метод, що дає змогу вивчати батьківщину; 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства; 5) наукове всебічне пізнання краю; 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю. Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи гетерогенну картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-30-х років²³.

Співпраця спеціалістів високого наукового ґатунку і тих, хто тільки народжувався як

дослідник, вела до демократизації науки, а шлях до входження в її термінал став більш загально-доступним²⁴. Крім творчого й особового аспектів, у краєзнавчому русі є ще один момент із сильним аргументом на його користь – це народжуване ним національне самоусвідомлення. Через це краєзнавство одночасно сприймалося і як виховний засіб, метою звернення до якого є формування нової людини для нового суспільства.

Використовуючи надбаний у ході дослідження досвід, констатуємо, що українське краєзнавство 20 – початку 30-х рр. стало резервуаром конкретизованих, загальних принципів марксизму і позитивізму, неоромантизму і неопозитивізму.

У рамках марксизму доводиться зверхність матеріальної, прикладної практики в краєзнавстві над духовною, теоретичною, демонструється ставлення до краєзнавчих знань як до зумовленості економічним і культурним розвитком суспільства. За цих обставин краєзнавство сприймається не тільки як результат іманентного розвитку науки, а й виступає окремою деталлю відображення розгортання взаємозв'язку її з соціумом.

Примітки:

1. Лурье Л. Я., Кобак А. В. Заметки о смысле петербургского краеведения // Анциферовские чтения: Материалы й тез. конф. (20-22 декабря 1989 г.). – Л.: Сов. фонд культуры, 1989. – С. 74 та ін.
2. Козаченко А. Старе й сучасне краєзнавство // Знаття. -1925. -№26-27. -С. 11-12.
3. Ворожбит Г. До справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетною) // К. – 1929. – № 1-2. – С. 4-9; Геринович В. О. Вірмени в Кам'янці // К. – 1928. – № 1. С. 20-25; Його ж. Євреї в Кам'янці (до історії заселення Кам'янецьчини) // К. – 1929. – № 3-Ю. – С. 44-48; Його ж. Кам'янець на Поділлі // К. – 1930. – № 1 – 5. – С. 8-16; Кравченко В. Легеди і перекази волинського села // К. – 1929. – № 3-10. – С. 48-57; Рудницький С. Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – № 2-3. – С. 8-13 та ін.
4. Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // К. 1929. – № 3-Ю. – С. 2; Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6-10. С. 2;
5. 5 Цит. за: Есаков В.Д. Советская наука в годы первой пятилетки. – М.: Наука, 1971. – С. 9.
6. 6 Михайленко Й. Й. Социальные функции современной науки: наука в системе человеческой деятельности: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01 / Моск. госуниверситет. – М., 1983. -С. 16.
7. Вернадский В. Й. Мысли о современном значении истории знаний. – Л.: Изд-во АН СССР. 1927. – С. 7.
8. Кршоротченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. -1928. №5. – С. 1.
9. Бастрова М. С. Становление советской системы организации науки (1917-1922). – М.: Наука, 1973. – С. 26.
10. Там само. – С. 17.
11. Іванів-Меженко Ю. Творчість індивідуума і колектив // Музагст. – 1919. – № 1-3. – С. 78.
12. Там само. -С. 71.
13. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – № 5. С. 1-5.
14. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // К. – 1927. №1. – С. 2-3; Його ж. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – №5. – С. 5; Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // К. 1929. №3-10. – С. 1; Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – №3. – С. 1-3; Яната О. Державне завдання краєзнавства // К. 1928. – № 1. – С. 3; Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // К. 1928. – №6-10. – С. 91-92 та ін.
15. Яната О. Державне завдання краєзнавства // К. 1928. -№ 1. -С. 2-3.
16. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – №3. – С. 2-3; Криворотченко М. До справи соціалістичного змагання // К. – 1929. – № 1-2. – С. 1-2; Яната О. Державне завдання краєзнавства // К. -1928. – № 1. – С. 3.
17. Беляев Е. А., Пышкова Н. С. Формирование й развитие сети научных учреждений СССР: ист. очерк. – М.: Наука, 1979. – С. 10.
18. Сафронов Н. Польское краеведение // Русский экскурсант. – 1915. №6. -С. 361.
19. Больдт Р. Организованное исследование родины в Финляндии. – СПб.: Тип. П.Т. Ревина, 1910. – С. 32.
20. Бездрабко В. В., Куделко С. М. Загальні тенденції розвитку історичного краєзнавства

- в 20-х- на початку 30-х років ХХ ст. (Роздуми за матеріалами журналу "Краєзнавство" (1927-1930 рр.) // Матеріали Всеукраїнської наук.-освітньої конф. "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)". - К.: В.в., 1996. -С. 38.
21. Ворожбит Г. До справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетною) // К. 1929. - № І-2. - С. 4-9; Геринович В. Кам'янець на Поділлі //К. - 1930. №1-5. С. 8-16; Занфірова Н. З побуту Кременчуччини (село Куцеволівка) // К. - 1928. - № 4. - С. 29-30; №5, С. 18-25; Кравченко В. Легенди і перекази волинського села // К. - 1929. - № 3-Ю. - С. 48-57; Криворотченко М. Місто і краєзнавство // К. - 1928. - № 4. - С. 1-4; Устенко М. З минулого с. Медвина на Білоцерківщині (за переказами) // К. 1930. - № 1-5. - С. 57-60 та ін.
22. Книга краєведа / Гейнике Н.А., Елагин Н.С., Зимин Н.П., Соловьев К.А. І Под ред. Н.А. Гейнике. - М.: Раб.
23. Бездрабко В.В. Термінологічний аспект буття вітчизняного краєзнавства початку ХХ ст. //Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний зб. - Х., 2000. С. 59 60.
24. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи//К. - 1927. - №3. - С. 4.

